

Araştırma Makalesi • Research Article

İmam Kuşeyri'nin Hallâc-ı Mansûr'u Müdafası*

Imam Kuşeyri's Defense Of Khallâc Al-Mansour

Mesut Yiğit^{a, **}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı, Muş/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-9939-4235

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30 Mart 2021
Düzeltilme tarihi: 12 Mayıs 2021
Kabul tarihi: 21 Mayıs 2021

Anahtar Kelimeler:

Tasavvuf, Tenkit
er-Risale
İmam Kuşeyri
Hallâc-ı Mansûr.

ÖZ

Hallâc-ı Mansûr'un dile getirdiği görüşleri sebebiyle idam edilmesi, İslâm fikir dünyasında derin izler bırakmıştır. Tenkit edenler, şathiye türü sözlerinden dolayı onu hulûl ve ittihat inancına sahip bir zındık olarak görüp eleştirmişlerdir. Savunanlar ise onu Ehl-i Sünnet akidesine bağlı şehit bir sûfi olarak nitelendirmişlerdir. İmam Kuşeyri *er-Risale* adlı eserinde, seksen üç sûfinin biyografisine yer vermesine rağmen Hallâc-ı Mansûr'a yer vermemiştir. Bu durum İmam Kuşeyri'nin tasavvufu Kitap ve Sünnet kaynaklı olduğunu ispat etme çabası ve yanlış anlaşılma kaygısına bağlanabilir. Buna rağmen *er-Risale*'de Hallâc-ı Mansûr'un görüşlerine yer vermesi bilhassa kitabın başında yer alan "tevhîd" bölümünde Yüce Allah'ın zâtını, sıfatlarını ve fiillerini tenzih eden sözlerini nakletmesi, Hallâc-ı Mansûr'un biyografisine yer vermemiş olması üzerinden ona yapılacak eleştirilere üstü kapalı bir cevap niteliğindedir. Bu araştırmada İmam Kuşeyri'nin *er-Risale*'de Hallâc-ı Mansûr'dan yaptığı nakiller temel alınarak Hallâc-ı Mansûr'un münekkitlerine vermek istediği zımnî cevaplar incelenecektir.

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 30 Mrch 2021
Received in revised form: 12 May 2021
Accepted: 21 May 2021

Keywords:

Sufism
Criticism
er-Risale
Imam Kuseyri
Khallâc al-Mansour

ABSTRACT

The execution of Hallâc-ı Mansûr because of his views left deep traces in the world of Islamic thought. Critics criticized him for his shathiye type words. The defenders, on the other hand, described him as a martyred Sufi who adhered to the Ahl as-Sunnah doctrine. Although Imam Kuşeyri included biographies of eighty-three Sufis in his work called *er-Risale*, he did not include Hallâc-ı Mansûr. This situation can be attributed to Imam Kuseyri's effort to prove that Sufism originates from the Book and Sunnah and the concern of being misunderstood. Despite this, Imam Kuseyri's inclusion of Hallâc-ı Mansûr's views is an implicit response to the criticisms to be made against him because he did not include his biography. In this research, the implicit answers that Imam Kuşeyri wants to give to those who criticize Hallâc-ı Mansûr will be examined.

1. Giriş

Sûfilerin bir kısmının seyr u sülûk mertebelerini kat ederken manevî âlemde müşahede ettiklerini maddî sahada açıklamak istediklerinde dilin yetersizliği problemi ile karşılaştıkları bir gerçektir (Kılıç, 2014: 326-328). Tasavvuf tarihine göz attığımızda hayatlarının bazı merhalelerinin polemik konusu olduğu, ifadelerinin derin tartışmalara yol açtığı bazı mutasavvıflarla

karşılaşılmaktadır (Tûsî, 1960: 497-501; Kadîm, 2019: 12-13). İşte bu mutasavvıflardan birisi de tasavvuf tarihinde öğretileriyle, etkisiyle zirve isimlerden birisi olan Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922)'dur. Çalkantılı ve zikzaklı bir hayatın sonunda maruz kaldığı ithamlar neticesinde idama mahkûm edilmiştir. Yalnız söylemek gerekir ki geniş çevrelerce tarih boyunca elim bir hadise olarak anılmış olan Hallâc-ı Mansûr'un idamı, siyasî nedenlere bağlanmıştır. Bu

* Bu çalışma, 7 Aralık 2020 tarihinde Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinde düzenlenen İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı II (Klasik Dönem- M. VII. - XII. Yüzyıllar) Sempozyumunda sunulan bildirinin geliştirilmiş halidir.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: m.yigit@alparslan.edu.tr

doğrultuda idamına gerekçe gösterilen meşhur “enelhak”¹ ifadesi ve diğer hüccetler sadece bu elim hadiseye meşruiyet kazandırmak için ileri sürülen bahaneler olduğuna inanılmıştır (Bardakçı, 2016: 59-60). Nitekim Ebû Bekr eş-Şiblî (v. 334/946) de şöyle söylemiştir: “Hallâc ile ben aynı idik. Ancak o sırrı açığa vurdu. Bense gizledim” (Öztürk, 1976: 26-35).

İslâm tarihinde âlimlerden bir kısmının Hallâc-ı Mansûr’u övdükleri ve hallerini kabul ettikleri, bir kısmının da kendisini red hatta tekfir ettikleri görülmektedir. Yalnız red ve tekfir etme durumu, sadece Hallâc-ı Mansûr’a özgü kalmamıştır. Ebu Nasr Serrâc et-Tûsî *el-Luma’* adlı eserinde, Cüneyd-i Bağdâdî’nin kendi döneminde ilim, ibadet ve takvada çok üstün bir şahsiyet olmasına rağmen onun da şirk ve zındıklık ithamlarından kurtulamadığını belirtmiştir (Tûsî, 1960: 500). Ünlü oryantalist Louis Massignon övenler, yerenler ve tavakkuf edenler olmak üzere Hallâc-ı Mansûr hakkında görüş bildirenleri üç gruba ayırmaktadır (Öztürk, 1976: 41). Esasında onun hakkında tavakkuf edenlerin “özellikle sûfilerin” yanlış anlaşılma korkusu veya siyasî nedenlerle görüş bildirmedikleri ortaya çıkmaktadır (Mevlevî, 2018: 21). Onu öven, hallerini şer’î şerîfe uygun bulan âlimler, onun hakkındaki ithamların abartı ve çoğu yerde de iftira olduğunu söylemişlerdir (Hücvirî, 2018: 213-214; Öztürk, 1976: 41-46). Hallâc-ı Mansûr hakkında itidalli davranan bu kitle, şiirlerini de ilâhî sevgiyi gösteren, tevil edilebilir remzî ifadeler şeklinde değerlendirmişlerdir (Mevlevî, 2018: 25-28). Onlara göre Hallâc-ı Mansûr meşhur “enelhak” sözünü manevî merhaleleri kat ederken kendinden geçmiş bir hâlde söylemiştir. O kendini kaybederken benliğini unutmuş, sadece Cenâb-ı Hakk’ın varlığını fark etmiştir. Bazıları bu sözün Hak’tan kinaye edilerek söylendiğini ifade eder. Yine bazıları da “enelhak” sözüyle “ben Hak’tanım” veya “Hak odur, ben değilim” denilmek istendiğini aktarmışlardır. Bkz. (Rabbânî, 1998: 1/154; Uludağ, 2016a: 123; Cerrahi, 2013: 89). Hallâc-ı Mansûr’u savunanlara göre onu; sapkın, mühlid, zındık ve diğer olumsuz tanımlarla reddedenler onun hakkında tam bir tahkikata sahip değillerdir (Mevlevî, 2018: 21-28; Bardakçı, 2016: 60). Çünkü ona ait olduğu iddia edilen düşünce ve davranışların önemli bir kısmının ona aidiyeti dahi tartışmalıdır.²

Hallâc-ı Mansûr’un İdam edilmesinin daha çok siyasî kaygılara dayandığını göz ardı eden karşıtları, onun şiirlerini zâhirî anlamlarına hamletmişlerdir. Hâlbuki birçok şairin şiirlerinde bol miktarda remzî ve mecazî ifadeler kullandığı, bunların da ancak belli bir tevil ile açıklanabileceği müsellemler bir ön kabul olduğunu unutmaktadırlar (Kılıç, 2017: 136-145). Hallâc-ı Mansûr’un hâl tercümesini verip onu metheden ve sarf ettiği sözlerinde mazur gören Hücvirî (ö. 465/1072 [?]) onun hakkında fırtına koparanları, İmam Kuşeyrî (ö. 465/1072)’nin şu sözleriyle uyarmak istemiştir:

“Eğer o, hakikat ve mâna erbabından biri ise kendisini reddedenlerin terk etmeleriyle terkedilmiş olmaz. Şayet Hakk’ın merdudu, halkın makbulü ise halkın kendisini kabul etmeleriyle de

makbul olmaz. Teslimin hükmü ile onu O’na bırakırız. Yani Hallâc’ı Allah’a havale ederiz. Onda bulduğumuz Hak’tan nişan ve deliller miktarınca kendisine tazim ederiz.” (Hücvirî, 2018: 213).

İslâm düşünce tarihi boyunca süregelen bu tartışmaların içinde önemli bir sūfî, kelâm, tefsir ve hadis âlimi olan İmam Kuşeyrî’nin de yer aldığı görülmektedir. İmam Kuşeyrî, Hallâc-ı Mansûr’dan yana taraf olmasına rağmen bu desteğini üstü kapalı bir şekilde sürdürmüştür. Bu tutumunun üstlendiği Sünnî/Eş’arî akidesini savunma ve tasavvufun da bu akideye uygun bir yol olduğunu ortaya koyma amacı gereği olduğu düşünülmektedir (Uludağ, 2002: 26/474). Bu çalışmada İmam Kuşeyrî’nin tasavvufî temel kaynaklar arasında ilk sıralarda yer alan *er-Risale* adlı eserinde Hallâc-ı Mansûr’dan yaptığı nakiller incelenmiştir. Ayrıca Hallâc-ı Mansûr ile ilgili vermek istediği mesajlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. İmam Kuşeyrî

Adı Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik, lakabı Zeynü’l-İslâm, künyesi Ebû’l-Kâsım, nisbesi el-Kuşeyrî’dir. 376/986 yılında Nişâbur’un Üstüvâ nahiyesinde doğdu (İbn Hallikân, 1972: 3/205; Aşkar, 2015: 81). Fetih hareketlerinden sonra Arap kabileleri Horasan bölgesine yerleşmişlerdir. İmam Kuşeyrî bu Arap kabilelerinin neslinden gelmektedir. Annesi Benî Süleym,³ babası Benî Kuşeyr⁴ kabilesine mensuptur. Küçük yaşta yetim kalmıştır. Onun eğitimi ile annesi ilgilenmiştir. İlimde ilerlemek için Nişâbur’a gitmiş Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1015)’ın ders halkasına katılmıştır. Ebû Ali ed-Dekkâk şer’î ilimlerin tahsili için onu teşvik etmiş ve yönlendirmiştir (Zehebî, 1984: 18/229).

Şafîî fikhını Ebû Bekir et-Tûsî (ö.460/1067)’den, kelim ilmini İbn Fûrek (ö. 406/1015) ve Ebû İshak el-İsferâyîni (ö. 418/1027)’den, hadis ilmini de dönemin muhaddislerinden tahsil etmiştir. Ebû Ali ed-Dekkâk’ın sevgisini kazanan İmam Kuşeyrî hocasının kızı ile evlenmiştir. Hocasının vefatından sonra ünlü sūfî Ebû Abdurrahman es-Sülemî’nin sohbetlerine katılmıştır. Nişâbur’da talebelere ders veren İmam Kuşeyrî birçok talebe yetiştirmiştir. Döneminde Mu’tezile mezhebine mensup Selçuklu veziri Amîdü’l-mülk el-Kündürî, Eş’arî kelamcılarına karşıt bir tavır sergilemiştir. Bunun üzerine İmam Kuşeyrî de Eş’arîliği savunan bir fetva vermiş ve diğer şehirlere de göndermiştir. İmam Kuşeyrî, bu olayın akabinde hapse atılmıştır. Sevenleri tarafından hapisten kurtarılan İmam Kuşeyrî bu hadiselerin neticesinde memleketini terk etmiştir. On yıl süren sürgün hayatından sonra tekrar Nişâbur’a dönmüş ve orada vefat etmiştir (İbn Hallikân, 1972: 3/206-208; Küçük, 2013: 69-71).

3. Hallâc-ı Mansûr

Adı Hüseyin b. Mansûr, lakabı Hallâc, künyesi Ebû’l-Mugîs, nisbesi el-Beyzâvî’dir. 244/858 yılında İran’ın

2 Hücvirî, Hüseyin Mansûr Hallâc’ın Bağdatlı bir mühlid olan ve Ebû Saîd el-Cennâbî’nin (Karmatî) arkadaşı olan Hasan b. Mansur Hallâc ile karıştırıldığını bildirmektedir (Hücvirî, 2018: 213-214).

3 Benî Süleym kabilesinin atası Süleym b. Mansûr’un nesebi Hz. İbrahim (a.s.) oğlu Hz. İsmail (a.s.)’in soyundan gelen Adnân’a ulaşmaktadır. Bkz. (Kehhâle, 1984: 2/543-545).

4 Benî Kuşeyr kabilesinin atası Kuşeyr b. Ka’b’in nesebi de Hz. İbrahim (a.s.) oğlu Hz. İsmail (a.s.)’in soyundan gelen Adnân’a ulaşmaktadır. Bkz. (Kehhâle, 1984: 3/954).

Beyzâ şehrinde doğmuştur. İlköğrenimine doğduğu şehir Beyzâ'da başlamış Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemiştir. Daha sonra Tüster'e, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896)'nin yanına giderek ders halkasına katılmıştır. İki sene Sehl b. Abdullah'ın yanında kaldıktan sonra Bağdat'a giden Hallâc-ı Mansûr, dönemin meşhur sûfilerinden Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 297/910)'nin sohbet halkasına katılmış ve ondan hırka giymiştir (Zehebî, 1984: 14/314-316). Hallâc-ı Mansûr, sûfi Ebu Yakub el-Akta'nın kızıyla nikâhlanmış fakat hocası Amr b. Osman bu evliliği tasvip etmemiştir (Attâr, 2018: 706).

Hallâc-ı Mansûr'a "Hallâc" lakabının verilmesi hakkında değişik rivayetler vardır. Bazı rivayetlere göre Hallâc-ı Mansûr Vasıt şehrine geldiğinde onu bu şehirde bulunan bir hallaç karşılamıştır. Hallâc-ı Mansûr bu kişiye yapması için bir iş vermiş fakat bu adam onu ağırdan almıştır. Hallâc-ı Mansûr da adama dükkanındaki işinde yardım edeceğini söylemiştir. Adam Hallâc-ı Mansûr'un işini gördükten sonra döndüğünde çok büyük ölçekte pamuğun atılmış olduğunu görmüştür. Bu kerametinden sonra Hallâc-ı Mansûr'a "Hallâc" denilmiştir. Bazı rivayetlerde manevî sırları açığa çıkardığı veya babasının mesleğine nisbet edildiği için kendisine "Hallâc" denildiği zikredilmiştir (Zehebî, 1984: 14/316).

Bağdat'ta Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî (ö. 295/908) ve Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) gibi önde gelen sûfilere de istifade etmiştir. Hicaz'a ilk ziyaretini yapmış ve orada bir yıl kalarak ibadetle meşgul olmuştur. Bağdat'a döndükten sonra beş yıl süren Mâverâünnehir, Horasan ve Sicistan seyahatine çıkmıştır. Bu bölgelerde tebliğ faaliyetlerinde bulunan Hallâc-ı Mansûr birçok insanın Müslüman olmasına vesile olmuştur. Seyahatini bitirip döndükten sonra kendisine yönelik birçok itham ile karşılaşan Hallâc-ı Mansûr ikinci sefer Hicâz yolculuğuna çıkmıştır. Hac yolculuğundan döndükten bir süre sonra tebliğ vazifesi için İslâm'ın henüz yayılmadığı coğrafyaya yeni bir seyahate çıkmıştır. Horasan, Mâverâünnehir, Türkistan, Hindistan ve nihayet Çin'e kadar giderek tebliğ faaliyetlerini sürdürmüştür. Tekrardan Bağdat'a dönen Hallâc-ı Mansûr aleyhinde artan ithamlara maruz kalmış neticesinde bir daha Hicâz yolculuğuna çıkmıştır. İki yıl süren Mekke mücâveretinden sonra Bağdat'a gelen Hallâc-ı Mansûr, burada bir ev yaptırarak ders ve sohbetlerini bu evde icra etmiştir. Abbâsî Halifesi Muktedir Billâh (ö. 320/932) döneminde vezir Hâmid b. Abbâs (ö. 311/923)'in uzun uğraşları sonucu Hallâc-ı Mansûr aleyhinde ilhâd suçlamasıyla ölüm kararı çıkmış ve idam edilmiştir.⁵ Aşağıda Hallâc-ı Mansûr'un lehinde ve aleyhinde görüş bildirenlerin bir kısmı verilecektir.

4. Hallâc-ı Mansûr'un Lehinde Görüş Bildirenler

İlk dönem mutasavvıflarının bir kısmı dışında Hallâc-ı Mansûr'un aleyhinde yer alan mutasavvıf yok gibidir (Cami, 2015: 226-229; Öztürk, 1976: 41-46). Bilakis Hallâc-ı Mansûr onların indinde mazlum, şehit bir sûfi olarak yer aldığı söylenebilir (Attâr, 2018: 704; Kadîm, 2019: 11; Bardakçı, 2016: 59).

Gerek sûfilerden gerekse de ulemadan Hallâc-ı Mansûr'u kabul edip methedenlerden bir kısmı şunlardır:

Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Süreyc el-Bağdâdî (ö. 306/918), Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Atâ' (ö. 309/922), Ebû Bekir Şiblî (ö. 334/946), Ebu'l-Kâsım Nasrâbâdî (ö. 367/978), Ebû Abdillâh Muhammed b. Haffî (ö. 371/982), Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî (ö. 412/1021), Ebû Saîd Fazlullâh b. Ebi'l-Hayr (ö. 440/1049), Ebû'l-Hasen Alî b. Osmân el-Cüllâbî el-Hücvîrî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111), Ebû'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî (ö. 513/1119), Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. er-Râzî (ö. 606/1210)'yi sayabiliriz (Hücvîrî, 2018: 213; Cebecioglu, 1988: 340-341).

Aşağıda Hallâc-ı Mansûr'u savunanlardan üç kişinin görüşlerine yer verilmiştir.

4.1. Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî

Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî *Tabakatu's-Sufiyye*'de biyografisini verdiği 104 sûfi arasında Hallâc-ı Mansûr da yer almaktadır. es-Sülemî eserinde sûfilerin Hallâc-ı Mansûr hakkında ihtilafa düştüklerini büyük bir bölümünün kendisini reddettiğini söylemektedir. Daha sonra Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Atâ', Ebu'l-Kâsım Nasrâbâdî ve Ebû Abdillâh Muhammed b. Haffî gibi sûfilerin onu methettiklerini, halini makbul görüp kendisinden rivayette bulduklarını ayrıca onu muhakkik sûfilere saydıklarını bildirmektedir. Hallâc-ı Mansûr'dan nakilde bulunmayı onun için tezkiye sayan es-Sülemî, Hallâc-ı Mansûr'un hem biyografisini vermiş hem de onun sözlerinden birçok rivayeti nakletmiştir.

es-Sülemî Muhammed b. Haffî'in "Hüseyn b. Mansûr Rabbânî bir âlimdir" dediğini aktarır. Ayrıca es-Sülemî Hallâc-ı Mansûr'un "peygamberler (a.s.) hallere yönlendirilince onlara tam manasıyla sahip oldular, bu şekilde hallere galebe çalıp onlarda tasarruf sahibi oldular, sahip oldukları haller onlara galebe çalamadı. Ancak onların dışındakilere haller vaki olunca bu sefer haller onlarda tasarruf sahibi oldu ve onlara galebe çaldı" sözlerini aktarmıştır (Sülemî, 1986: 307-310). Bu ifadeler Hallâc-ı Mansûr'un "enelhak" ifadesi ile haline mağlub olduğunu söyleyenlerin sözlerini anımsatmaktadır.

4. 2. Ebû'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hücvîrî

Hücvîrî *Keşfu'l-mahcûb* adlı eserinde hal tercümesini yaptığı zahid ve sûfiler arasında Hallâc-ı Mansûr'a yer vermemeyi kendisi için emanete riayet etmemeye anlamına geleceğini mütalaa etmiştir. Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb'ta* biyografisini verdiği Hallâc-ı Mansûr'dan şöyle bahsetmektedir: "*Manada istiğrak, davada istihlak halinde bulunan Ebu Mugîs Hüseyn b. Mansûr Hallâc (r.a.), tasavvuf yolunun sermestlerinden ve iştiyak sahiplerinden idi. Kavi bir himmet ve yüce bir hal sahibi bulunuyordu.*"

Hücvîrî, olumlu hatta yüceltici ifadelerle kanaatini ortaya koyduktan sonra mutasavvıfların Hallâc-ı Mansûr hakkında ihtilaf ettiklerini belirtir. Ona sihir ve hile isnat edenlerin bu görüşlerinde isabetli olmadıklarını, onu Bağdatlı bir sihirbaz ve mülhîd olan Hasan b. Mansûr Hallâc ile karıştırdıklarını dile getirir. Onun muvahhid, takva ve salah ehli bir zât olduğunu naklederek ona nisbet edilen zâhiri

⁵ Hallâc-ı Mansûr'un İslâm'ı yayma çabalarının geniş bilgisi için bkz. Massignon, 2006: 220-252).

çirkin bazı sözlerin haline mağlub bir şekilde (cezbe hali ile) söylenen kapalı ibarelerden müteşekkil olduğunu söyler (Hücvirî, 2018: 213).

4. 3. Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. el-Gazzâlî

İmam Gazzâlî *Mişkâtü'l-envâr* adlı eserinde Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 [?])'yi ve Hallâc-ı Mansûr'u hakikat semasına yükselen ârifler arasında saymıştır. Onlara nispet edilen tartışmalı sözleri de yorumlayıp açıklamıştır. Buna göre bu sözlerin sahipleri, kendilerinden geçmiş çokşun bir hal ile bu şatahatları⁶ dile getirmişlerdir. Ona göre ârifler hakikat semasına yükseldiklerinde Hakk ve Vahid olan Yüce Allah'ın varlığından başka bir varlık görmemişlerdir. İmam-ı Gazzâlî bu ruhî ve manevî yükselişin bazılarında ilmi bir irfan şekline büründüğünü bazılarının da ise hal ve zevke dönüştüğünü ifade etmiştir. Bu ikinci taifenin kesretten sıyrılıp vahdette gark olduklarını, aklî melekelerini kaybetmiş, şaşakalmış bir halde olduklarını söylemiştir. Bu halde olanların artık Yüce Allah dışında herhangi bir şeyi hatırlamadıklarını hatta kendilerini bile hatırlama şuurundan yoksun olduklarını açıklamıştır. Yine bu hali zevk ederek yaşayanların manevî sarhoşluk içinde aklî muhakemeyi kaybettiklerini, bunun neticesinde “enelhak”, “kendimi tenzih ederim, şanımlı ne yücedir”, “cübemin içindeki Allah'tan başkası yoktur” gibi sözler sarf ettiklerini aktarmıştır. Ancak bu cümleleri kullanan kişilerin bu ağır manevî halden sıyrılıp ayıldıklarında yaşadıkları bu manevî halin, bir ittihad halini andırmakla beraber hakiki bir ittihad olmadığını fark ettiklerini belirtmiştir. (Gazzâlî, 1964: 57).

İmam Gazzâlî *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn* adlı eserinde ise kişinin Allah'ın (c.c.) emir ve yasaklarını gözetmenin yanında Yüce Allah'ın celal ve cemalinin tefekkürü ile de meşgul olması gerektiğini vurgulamıştır. İmam Gazzâlî, bu konuda tevekkül halini elde etmek için uzun bir süre uğraşan İbrahim Havass'ı ve bu şekilde hareket ettiği için onu eleştiren Hallâc-ı Mansur ile olan diyalogunu aktarır (Gazzâlî, 2005: 1807).

5. Hallâc-ı Mansûr'un Aleyhinde Görüş Bildirenler

Hallâc-ı Mansûr'un aleyhinde görüş bildirenlerin genelde zâhir uleması ile bir kısım ilk dönem mutasavvıflarının olduğu görülmektedir (Hücvirî, 2018: 213-215; Cami, 2015: 226-227; Attâr, 2018: 706).

Hallâc-ı Mansûr'un aleyhinde görüş bildirenlerin bir bölümünün isimleri şu şekilde sıralanabilir:

Amr b. Osmân el-Mekkî (ö. 297/910), Ebû Bekr Muhammed b. Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 297/910), Ebû Ya'kûb İshâk en-Nehrecûrî (ö. 330/941), Ebû Bekr Muhammed el-Bâkîllânî (ö. 403/1013), İbn Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî (ö. 478/1085), Seyyid Ahmed er-Rifâî (ö. 578/1182), Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm b. Teymiyye el-Harrânî (ö. 728/1328), Ebû

Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî (ö. 748/1348), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449).

Aşağıda Hallâc-ı Mansûr'un aleyhinde görüş bildirenlerden üç kişinin görüşlerine yer verilmiştir.

5. 1. Amr b. Osmân el-Mekkî

Hallâc-ı Mansûr'a hırkasını giydiren şeyhidir. Aralarında ihtilaf çıkmış ve bununla ilgili birkaç rivayet zikredilmiştir. Hallâc-ı Mansûr'un Kur'an-ı Kerim'e nazîre yazdığı ifadesi üzerine Amr b. Osman el-Mekkî'nin kendisine beddua ettiği söylenmiştir. Yine söylenene göre Hallâc-ı Mansûr şeyhi Amr b. Osman el-Mekkî'ye ait bazı sırları ihtiva eden *Gencnâme* adlı eserini izinsiz aldığı için bedduasına maruz kalmıştır (Tûsî, 1960: 499; Cami, 2015: 227). Bu rivayetlerin yanında gerçek olan şu ki Amr b. Osman el-Mekkî karşı çıkmasına rağmen Hallâc-ı Mansûr'un Ebu Yakub el-Akta'nın kızıyla evlenmesine içerlenmiştir. Bu hadise daha sonra aralarında gelişen ihtilaflara da zemin hazırlamıştır (Attâr, 2018: 706; Güner, 2017: 186).

5. 2. Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî

İbn Teymiyye, Hallâc-ı Mansûr ile aynı inanca sahip olan birsinin mürted ve kafir olacağını belirtmektedir. Bunda tüm Müslümanların ittifak halinde olduğunu ifade etmekten çekinmeyen İbn Teymiyye, Hallâc-ı Mansûr'un ifadelerini tevil eden ulemanın varlığını göz ardı etmektedir. Ona göre Hallâc-ı Mansûr, ilhâd ve zındıklık içeren ifadeleri nedeni ile öldürülmüştür. İbn Teymiyye, Hallâc-ı Mansûr'un ilhâd içeren sözlerine örnek verirken onun “enelhak” sözünü tahrif ederek “enellah” şeklinde vermesi dikkat çekicidir. Hallâc-ı Mansûr'u Deccal'den daha aşağı gören İbn Teymiyye onun sihir benzeri işleri olduğunu ve sihirle ilgili kitapları olduğunu aktarır.

Hallâc-ı Mansûr ile ilgili nakledilen keramet ve menkıbeleri de kabul etmeyen İbn Teymiyye, Ebû Abdirrahmân Muhammed es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) sûfilerin büyük bölümünün onu reddettiğini yazar, fakat es-Sülemî'nin marifetullah konusunda Hallâc-ı Mansûr'dan naklettiği sözlerle değinmez. Ne Sûfilerden ne de diğer ulemadan Hallâc-ı Mansûr'u hayırla anan birisinin olmadığını iddia eden İbn Teymiyye, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'de onun biyografisine yer vermemesini es-Sülemî de olduğu gibi Hallâc-ı Mansûr'un makbul bir kişilik olarak görülmediğine bağlasa da Kuşeyrî'nin ondan yaptığı nakiller bunun aksini göstermektedir (İbn Teymiyye, 2004: 480-484).

5. 3. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî

İmam Zehebî *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* adlı eserinde Hallâc-ı Mansûr'un oğlu Hamd'a dayandırdığı rivayete göre Hallâc-ı Mansûr'a “Hallâc-ı Esrâr” denilmesinin sebebi, insanların kalplerinden geçirdiği şeyleri keşfettiği içindir. İmam Zehebî eserinde Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Atâ', Ebu'l-Kâsım İbrahim Nasrâbâdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Haffî dışında tüm mutasavvıfların ve âlimlerin Hallâc-ı Mansûr'dan uzaklaşıp teberri ettiğini yazmaktadır. Bu mutasavvıf ve âlimlerin Hallâc-ı Mansûr'u kötü gödişata sahip bir hokkabaz, dinden çıkan bir mülhîd ve hulûla inanan bir zındık olarak nitelendirdiklerini dile getirmektedir. Sûfilerin şer'i şerife muhalif davranışları yüzünden Hallâc-ı Mansûr'un aleyhinde tutum

6 “İlahî feyz ve tecellilerle kendilerinden geçen, coşan ve taşan velilerin gayr-i ihtiyarî söyledikleri sözler ki, çoğu şeriate aykırı gibi görünür. Bu yüzden veliler kendilerine geldikleri zaman o sözleri söylediklerine pişman olarak tevbe ederler.” Bkz. (Uludağ, 2016a: 328).

takındıklarını belirten İmam Zehebî her nedense somut bir örnek vermemektedir. Hallâc-ı Mansûr'un idamından sonra bazı bozguncu ve sapkınların da onun isminin arkasına saklanarak fikirlerini cahiller arasında yaydıklarını söylemektedir. (Zehebî, 1984: 14/313-353).

6. İmam Kuşeyrî'nin Hallâc-ı Mansûr'dan Rivayetleri

İmam Kuşeyrî *er-Risâle* adlı eserinde Hallâc-ı Mansûr'un biyografisine yer vermemesine rağmen onun sözlerinden nakiller yapmıştır. Ona olan güvenini üstü kapalı olsa da açığa çıkarmaktan imtina etmemiştir. İmam Kuşeyrî on dört yerden fazla Hallâc-ı Mansûr'un adını zikretmiş, on dört yerde de görüşlerine yer vermiştir. Şu önemli hususu gözden kaçırmamak gerekir ki İmam Kuşeyrî bu eseriyle sapkın ve mühlidlere cevap vermek istemiştir (Aşkar, 2015: 83; Uludağ, 2016b: 121). Bu nedenle İmam Kuşeyrî'nin Hallâc-ı Mansûr'u sapkın ya da mühlid görmediği, aksine onun sözlerine ne denli itibar ettiği ondan yaptığı nakillerle ortaya konmaya çalışılacaktır.

6. 1. Allah'ın c.c. Sıfatları Hakkında

İmam Kuşeyrî, Hallâc-ı Mansûr'a yönelik eleştirilerin başında gelen hulûl ve itihad fikrini savunduğu iddiasını çürütecek cinsten sözleri onun dilinden şöyle rivayet etmektedir:

“Allah'tan gayri bütün varlıklar sonradan yaratılmıştır. Bu zorunludur. Çünkü ezeli olmak sadece Allah'a aittir.” Yine şöyle devam etmektedir. *“Allah'ın sıfatlarına gelince onun nasıl olduğunu hakikatiyle kimse bilemez. Füllerine gelince kendi iradesi dışında hiçbir gerekçeye bağlı değildir. Varlığının sonu yoktur. Yarattığı bütün varlıkların hallerinden münezzehtir. O yarattığı hiçbir varlık ile bitişmiş, kaynaşmış değildir. O hiçbir işinde yardımcıya muhtaç değildir. O ezeli olmakla bütün yaratıklardan ayırır. Sonradan yaratılanlar da sıfatlarıyla ondan ayırır.”* *“Akla, kalbe, hayale gelenler o değildir. Allah, kendisi ile var olan bir şeye nasıl hulûl eder. Veya onun yarattığı bir şey onunla nasıl birleşir, bütünleşir. Gözler onu göremez, düşünceler onu idrak edemez.”* (Kuşeyrî, 2013: 13).

Yukarıdaki ifadelerden açıkça anlaşılıyor ki Hallâc-ı Mansûr duru bir tevhîd inancına sahipti.⁷ Ona göre başlangıcı ve sonu olmayan Yüce Yaratıcının dışında her ne varsa sonradan yaratılmıştır. Yüce Yaratıcının zâtının ve sıfatlarının hakikî mahiyeti idrak sınırlarını aştığından dolayı tam anlamıyla bilinemez. O mahiyet itibari ile yarattığı varlıklara benzemez. Onlar ile birleşmez, kaynaşmaz, itihâd etmez. Yüce Allah'ın kudreti ile var ettiği bir şeye hulûl etmesi düşünülemez. Bu katıksız tevhid inancını defalarca vurgulayan Hallâc-ı Mansûr'un

müstakim bir mü'min ve tam bir muvahhid olduğuna İmam Kuşeyrî'nin kanaat getirdiği ortaya çıkmaktadır. Bilhassa eleştirilen meşhur “enelhak” sözünün de tevil edilebilir olduğuna samimiyetle inandığı yaptığı nakillerden anlaşılabilir. Tarih boyunca mutasavvıfların büyük bir bölümü de bu ifadeyi yorumlamayı tercih etmişlerdir. “enelhak” sözünün sahibi Hallâc-ı Mansûr'u kendinden geçmiş, ifadelerini seçemeyen, cezbe ehli, coşkun bir veli olarak nitelmişlerdir.⁸ Süflerden birisine Hallâc-ı Mansûr'un “enelhak” ifadesi sorulunca, “enelbâtil mı deseydi” diye cevap vermiştir. Onlara göre Firavun benlik davasına düşerek Hakk'ı görememiş, Hallâc-ı Mansûr ise Hakk'ı müşahedede kendini görememiştir (Mevlevî, 2018: 28; Cerrahi, 2013: 89).

6. 2. Tevhîd hakkındaki görüşleri

Hücvirî, Hallâc-ı Mansûr'u takva ehli, ibadete düşkün, tevhid konusunda da çok güzel sözleri bulunan, yüce hal ve himmet sahibi bir zât olarak yâd etmektedir (Hücvirî, 2018: 212-213). İmam Kuşeyrî de bu kanaate sahip olacak ki Hallâc-ı Mansûr'un tevhide dair sözlerini uzun uzadıya *er-Risâle*'de aktarmaktadır. Çünkü İmam Kuşeyrî gibi bir âlimin müşrik ya da sapkın olarak kabul ettiği bir şahıstan İslâm'ın temel inançlarına dair herhangi bir bilgiyi, delil mahiyetinde alabileceğinin ihtimal dâhilinde olmadığı aşikârdır.

“Kim tevhidin hakikatini (Yüce Allah'ın zât, sıfat ve füllerinde tek olduğunu, bunun asla değişmeyeceğini) öğrenirse ondan (gördükleri karşısında) niçin, nasıl gibi itirazlar sadır olmaz.” (Kuşeyrî, 2013: 19).

“Bir adam Hallâc-ı Mansûr'un önünde durarak şöyle sordu: Kendisine işaret edilen Hakk kimdir? O, tüm varlıkların sebebi olan ama varlığında kimsenin sebep olmadığı zâttır. dedi” (Kuşeyrî, 2013: 332).

“Hallâc-ı Mansûr İbrahim Havvâs'a sordu: Yaptığın yolculuklarında ve şu çölleri aşarken ne elde ettin? Şöyle cevap verdi: Tevekkül üzere kaldım, nefsimi gerçek tevekkül ile islah etmeye çalıştım. Hallâc-ı Mansûr dedi ki: Ömrünü bâtinünü imar etmekle tüketmişsin. Tevhidde fenâ hali nerede kaldı?” (Kuşeyrî, 2013: 202).

Bazı süflerin ifadelerine göre sâlik kat etmesi gerektiği fenâlardan birincisini geçemediğinde kulluk nûru ile Allah Teâlâ'nın nûrunu birbirinden ayıramaz. Bâyezîd-i Bistâmî'nin ve Hallâc-ı Mansûr'un şatahatlarının bu makamda söylendiğini belirtirler. Hatta bu halde Yüce Allah'a derin yakınlık duygusundan dolayı ulaştıkları makamdan daha yukarıda bir makam olmadığını tevehhüm ederler (Kaya, 1996: 37-38).

7 Hallâc-ı Mansûr'un tevhid hakkındaki bazı görüşleri için bkz. (Schimmel, 2011: 43-50).

8 Süfler hulûl ve itihâd ehli mühlidleri reddetmişlerdir. Hallâc-ı Mansûr'un sözlerini te'vil etmişlerdir. Bkz. (Nicholson, 2014: 183-184).

6. 3. Havf Hakkındaki Görüşleri

Sûfiler, Yüce Allah'ın korkusunun kapladığı kalbin sahibinden bütün mahlukatın çekineceğini ve Yüce Yaratıcının diğer mahlukata onu heybetli göstereceğini bildirir (Kelabâzî, 1994: 69). İmam Kuşeyrî kulun korkusunun altında yatan esas nedenin Yüce Allah'ın kendisine azap edeceği düşüncesi olduğunu söylemektedir. Yine "mümin iseniz onlardan korkmayın, benden korkun" (Âl-i İmran 3: 175) ayeti kerimesine dayanarak korkunun Allah (c.c.) tarafından kullarına farz kılındığını bildirir (Kuşeyrî, 2013: 161). İmam Kuşeyrî Allah (c.c.) korkusu bahsinde saf tevhid inancını dile getiren Hallâc-ı Mansûr'un düşüncelerini aktarmıştır. Kanaatimize göre İmam Kuşeyrî, aşağıda bu duru akideyi belirten sözlerin sahibinin hulûl ve ittihâd düşüncesine sahip bir zât olmayacağına kanidir.

"Her kim Allah azze ve celle dışında herhangi bir şeyden korkarsa veya onun dışında birisine ümidini bağlarsa Yüce Allah ona bütün kapıları kapatır. Korkuyu kalbine musallat eder. En hafîfi şek olmak üzere kalbine yetmiş perde çeker. Kulların korkularını artıran şey akıbetlerini düşünmeleri ve hallerinin değişebilme (kötüye gitme) ihtimalidir (Kehf 18: 103-104). Yüce Allah der ki: "Daha önce hiç hesap etmedikleri şeyler Allah tarafından onların karşısına çıkarılacaktır" (Zümer 39: 47). De ki: "Size, iş ve davranışları bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi? Onlar, iyi yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir." (Kuşeyrî, 2013: 165).

Hallâc-ı Mansûr, Cenab-ı Hakk'ı bırakıp mâsivâdan çekinen kulun kalbine vesvese düşeceğini, yine Allah (c.c.) dışında başkasına ümit bağlayanın elde etmek istediği arzusuna da ulaşmayacağına dikkat çeker. Bu iki duygunun iyi bir şekilde kanalizasyonu ve Cenab-ı Hakk'a yönelik olması gerektiği üzerinde durmaktadır. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî korkunun erkek, ümidin dişi olduğunu ifade eder. Buna göre insanda var olan bu iki duygunun "Allah'a karşı havf ve Allah'a karşı ümit besleme" birleşiminden iman hakikatlerinin ortaya çıkacağını söylemektedir (Kelabâzî, 1994: 69).

6. 4. Tevekkül hakkındaki görüşleri

Şeyh Muhyiddîn Arabî (ö. 638/1240) tevekkülü, kalbin Yüce Allah'a itimat edip sarsılmaması şeklinde tarif etmektedir (Şimşek, 2017: 355). İmam Kuşeyrî de kulun tüm takdirlerin Allah'ın (c.c.) iradesi ile olduğunu bilmesi şeklinde açıklamaktadır (Kuşeyrî, 2013: 201). Buna göre mütevekkil ancak Allah'a güvenen ve endişelerden uzak bir muvahhid olabilir. Hallâc-ı Mansûr'u eleştirenlere cevap mahiyetinde onun tevekkül ile ilgili şu sözünü aktarmaktadır: "Gerçek tevekkül sahibi bulunduğu beldede kendisinden daha zor durumda birisi varken bir şey yemez." (Kuşeyrî, 2013: 203). Bu tevekkül anlayışı Hallâc-ı Mansûr'un hayatının her safhasına hakimdir. Mâverâünnehir, Hindistan ve diğer beldelere tebliğ vazifesi için her türlü meşakkate katlanarak çıkması, muhtaç ve zor

durumda olan gönüllere rahmet dini İslâm'ı ulaştırma gayesine bağlanabilir.

6. 5. Hürriyet hakkındaki görüşleri

İmam Kuşeyrî, *er-Risâle*'de "hürriyet" ile ilgili Hallâc-ı Mansûr'dan aşağıdaki sözleri nakletmektedir:

Kul bütün ubudiyet makamlarının gereğini yerine getirirse Allah dışındakilere köle olma zahmetinden kurtulur. Peygamberlerin ve Sıddıkların makamı olan zahmetsiz, külfetsiz bir şekilde ibadet etme halini elde eder. Yani şer'i şerife göre ibadetine devam etmesine rağmen yükü (ibadetten hâsıl olan meşakkat) kendisinden alınır." (Kuşeyrî, 2013: 254).

Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413)'ye göre kâinatın köleliğinden kurtuluş olan hürriyetin; amm, hâs ve havâssu'l havâssa ait olmak üzere üç mertebesi vardır. Havâssu'l-havâssın hürriyetinin ise Cenâb-ı Hakk'ın nurunun tecellisinde vücutlarını ortadan kaldırmaları olduğunu söyler (Cürçânî, ts. 71). İmam Kuşeyrî'nin, Hallâc-ı Mansûr gibi kendisinden birçok tartışmalı "şatahat" rivayet edilen birisinden "hürriyet" ile ilgili nakilde bulunması mutasavvıfların ve yukarıda Seyyid Şerîf Cürçânî'nin naklettiği "hürriyet" açıklamasını zihinlere getirmektedir. Bir nevi "hürriyet" hakkındaki sözlerini rivayet etmesi ile Hallâc-ı Mansûr'un şatahatlarının kendinden geçmiş bir halde olduğuna ve bunun neticesinde mazur görülmesi gerektiğine dikkat çekme isteği uzak bir ihtimal edildir. Nitekim mutasavvıfların önemli bir bölümü de Hallâc-ı Mansûr'un durumunu değerlendirirken onun haline mağlub olduğunu ve vücudundan fani olduğunu ifade ederler (Kadîm, 2019: 22-30; Cerrahi, 2013: 89).

6. 6. Ferâset hakkındaki görüşleri

Ferâset, keşfetme ve gayba dair bazı hususları öğrenme olarak tarif edilmiştir (Uludağ, 2016: 138). Ferâset bahsinde Hallâc-ı Mansûr'un görüşlerine yer veren İmam Kuşeyrî; ferâsetin, kalb cevherini hükmü altına aldığı söylemektedir (Kuşeyrî, 2013: 266). İmam Kuşeyrî'nin bu konuda Hallâc-ı Mansûr'dan yaptığı nakiller şu şekildedir:

"Hak Teâlâ bir kalbi istila ettiğinde onu sırlara vakıf kılar. O da bu sırları müşahade eder ve onlardan haber verir." (Kuşeyrî, 2013: 268).

Yine şöyle demiştir: "Ferâset sahibi hedefini ilk atışta isabet ettirir. O te'vile, zanna ve tahmine yer vermez." (Kuşeyrî, 2013: 269).

İmam Kuşeyrî'nin, Hallâc-ı Mansûr'un halini açıklayıcı mahiyetteki bu ifadeleri onun kendi dilinden aktarması dikkat çekicidir. Buna göre Hakk'ı müşahade eden, anlaşılmayan sözler sarf eden Hallâc-ı Mansûr'un kalbi tahakküm altına alınmıştır. Yine Hallâc-ı Esrâr olarak da nitelenen Hallâc-ı Mansûr kalbini istila eden sırlardan müşahade edebildiklerini nakletmiştir.

6. 7. Ahlâk Hakkındaki Görüşleri

Hallâc-ı Mansûr coşkun bir cezbe ve derin bir vecd halinde dile getirdiği anlaşılmaz sözlerinden dolayı yapılan uyarılara dikkat etmiyordu. Çünkü derin vahdaniyet sırlarını müşahede ediyordu. Bu müşahede halinin verdiği zevk kalbinde daha ağır basıyordu. Bunun için kendisine yapılan düşmanlıkları bile hoş görüyor hatta bundan dolayı düşmanlarının mükâfatlandırılacağı kanaatini taşıyordu (Attâr, 2018: 714-715). Hallâc-ı Mansûr'un aşağıdaki yorumunun *er-Risâle*'de geçmesi, tam da bu hakikatin nazara verilmek istendiğine işaret sayılabilir. *Hallâc-ı Mansûr "Resulüm, Sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin." Kalem 68/4 Ayeti kerimesini şu şekilde yorumladığını nakletmektedir: "Hakk'ı görüp müşahede ettikten sonra halkın cefası sana tesir etmez."* (Kuşeyrî, 2013: 275).

6. 8. Tasavvuf, Sûfî Hakkındaki Görüşleri

İmam Kuşeyrî "tasavvuf" başlığı altında Hallâc-ı Mansûr'un şu sözlerine yer vermiştir: *"Hallâc-ı Mansûr'a sûfî kimdir? Diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir. Tek başına kalan kimsedir. Ne o kimseyi ne de kimse onu kabul eder."* (Kuşeyrî, 2013: 312). "Tasavvuf" başlığı altında bu rivayetin tercih edilmesi İmam Kuşeyrî'nin, Hallâc-ı Mansûr'un hakikî anlamda bir sûfî olduğuna, kendi dönemindeki insanlar tarafından yalnız bırakılışının da bunu teyit ettiğine dair bir izlenim vermek istediği söylenebilir.

6. 9. Marifet Hakkındaki Görüşleri

Marifet Yüce Allâh'ı bilme ve onu tanımadır.⁹ Marifet nuruyla dolan müminin kalbi inkişaf ederek ilhama mazhar olur. Yalnız Cenab-ı Hakk, bu ârif kulunun halini perdeleyip sırrını başkalarına duyurmaz. Bu minvalde Yahya b. Muaz ârifî, "halkın içinde Hakk ile beraber olan kimse" şeklinde açıklamaktadır (Kuşeyrî, 2013: 347). İmam Kuşeyrî şöyle demiştir: *"Arifin alameti (kalbinin) dünya ve âhiret ile meşgul olmamasıdır."* (Kuşeyrî, 2013: 347). Sûfilerin bir kısmı da Yüce Allah dışında bir şey ile meşgul olmayı Allah'a (c.c.) karşı vefasızlık olarak görmüşlerdir (Kelabâzî, 1994: 40). Marifet gibi önemli bir konuda Hallâc-ı Mansûr'un görüşlerine yer veren İmam Kuşeyrî, aşağıdaki ifadesinden anlaşıldığı üzere tarafını gizlememektedir: *"Hallâc-ı Mansûr der ki: Kul marifet makamına ulaştığında Yüce Allah onun kalbine ilham eder. Onun sırrını Hakk'ın dışındaki hatualardan (hevacis, hadîsu'n-nefs, vesvese) korur."* (Kuşeyrî, 2013: 344).

6. 10. Muhabbet hakkındaki görüşleri

Mutasavvıfların bir kısmı "enelhak" ifadesini *"ben yokum o vardır"* sözüyle tevîl etmişlerdir (Erginli, 2006: 502). İmam Kuşeyrî'nin de Hallâc-ı Mansûr'un kendi dilinden bu tevîli desteklediği açığa çıkmaktadır. *"Hallâc-ı Mansûr demiştir, muhabbetin gerçeği şudur: kendi evsafından sıyrılıp Hakk ile kaim olmandır."* (Kuşeyrî, 2013: 352). Ebû Ali er-Rûzbârî (ö. 322/934) de bu hakikate işaret ederek şöyle demiştir: *"Kendi varlığından tamamıyla sıyrılmadıkça muhabbete ulaşamazsın."* (Sühreverdî, ts. 2/298).

7. Sonuç

Araştırmamızın neticesinde, tarih boyunca Hallâc-ı Mansûr'a yönelik üç tavrın geliştiği tespit edilmiştir: Onu savunanlar, reddedenler ve hakkında yorum yapmaktan çekinenler şeklinde tasnif edilebilir. Onun hakkında karar veremeyenlere bakıldığında en azından önemli bir bölümünün Hallâc-ı Mansûr'dan yana oldukları söylenebilir. Bu kesimin kanaatlerini dile getirmemeleri, genellikle yanlış anlaşılma korkusundan ve bunun getireceği dinî ve siyasî kaygılardan kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır.

İmam Kuşeyrî, bazıları tarafından her ne kadar Hallâc-ı Mansûr hakkında tevakkuf edenler grubuna dâhil edilse de bunun isabetli bir yaklaşım olmadığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü kendisini Sünnî/Eş'arî akidesini savunmaya adanmış ve tasavvufun da bu akideden neşet ettiğini ispat etmeye çalışan birisinin zındık olarak kabul ettiği bir zâtan birçok alıntı yapmış olması kafa karıştırıcı bir durum olur. Hatta Hallâc-ı Mansûr'u âlim ve faziletli bir ârif olarak görmeseydi, herhalde tevhid ve mârifetullah gibi önemli konularda onun görüşlerini sıralayıp şahitliğine başvuramazdı.

İmam Kuşeyrî *er-Risale* adlı eserinde on altı yerde Hallâc-ı Mansûr'un adını zikretmiştir. On dört yerde görüşlerini rivayet etmiş, bir yerde isminin geçtiği bir senet zincirini vermiş ve bir yerde de adının geçtiği bir olay nakletmiştir. Bu alıntılarda Hallâc-ı Mansûr'un ilim ve irfanını ortaya çıkarma, diğer sûfilerin yanında muteber ve saygın bir kişilik olduğunu ispat etme eğilimi ve gayreti görülmektedir. İmam Kuşeyrî'nin naklettiği ve Hallâc-ı Mansûr'un aleyhinde kullanılan bir hadisede bile söylem ve tavırlarını mazur gösterme çabası vardır. İmam Kuşeyrî hadiseyi şöyle nakleder:

"Amr b. Osman el-Mekkî Hallâc-ı Mansûr'un bir şey yazdığını gördü. Bu nedir? Diye sordu. Kur'an-ı Kerim'e nazîre yazıyorum. Diye cevap verdi. Bunun üzerine ona beddua edip ondan ayrıldı. Şeyhler şöyle dediler. Uzun bir zaman sonra başına gelenler Amr b. Osman'ın bedduası nedeniyle idi."

İmam Kuşeyrî, "Şeyhlere Muhalefet Etmenin Cezası" bahsinde bu hikâyeyi zikretmekle Hallâc-ı Mansûr'un başına gelenleri mürşidine muhalefet etmenin ve onun bedduasını almanın neticesi olduğunu göz önüne sermek istemiştir.

Hallâc-ı Mansûr'un yaşantısı, görüşleri ve tarih boyunca etkilediği kişiler göz önüne alındığında hakkında olumsuz görüş bildirenlere katılmak mümkün değildir. Nitekim Ehl-i sünnet müdafilerinden çok yönlü bir âlim olan ve ardında ilim dünyasına kıymetli eserler bırakan İmam Kuşeyrî de Hallâc-ı Mansûr'dan yaptığı alıntılarla bunları haykırmak istemiştir. Hallâc-ı Mansûr için aşırı ifadeler kullananların en azından İmam Kuşeyrî'nin tavsiyesi ile hakkında tevakkuf etmeleri daha isabetli olur denilebilir.

Kaynakça

Aşkar, M. (2015). *Tasavvuf Tarihi Literatür*. İstanbul: İz Yayıncılık.

9 Geniş bilgi için bkz. (Kelabâzî, 1994: 101-102; Hücvirî, 2018: 331-341; Uludağ, 2016a: 236).

- Attâr, F. (2018). *Tezkiretü'l-Evliyâ*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Semerkand Yayınları.
- Bardakçı, M. N. (2016). *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Cami, A. (2015). *Nefehâtü'l-Üns-Evliya Menkıbeleri*. çev. Lâmiî Çelebi. sad. Ahmed Murad. İstanbul: Fatih Yayınları.
- Cebecioğlu, E. (1988). "Hallac-ı Mansur". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 / 1 329-350. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000731
- Cerrahi, S. M. (2013). *Istılahat-ı sofîyye fî Vatan-ı Asliyye*. İstanbul: Kırkkandil Yayınevi.
- Cürcânî, S. Ş. (ts.). *Mu'cemu't-Ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fadîle.
- Demirci, M. (2013). *Gönül Dünyamızı Aydınlatanlar*. İstanbul: Vefa Yayınları.
- Erginli, Z. (2006). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem Yayınevi.
- Gazzâlî, E. H. (1383/1964). *Mişkâtü'l-Envâr*. thk. Ebu'l-Alâ Afîfî. Kahire: Mektebetü'l-Arabiyye.
- Gazzâlî, E. H. (2005). *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- Gürer, B. (2017). "Övgü ve Yergi Bağlamında Sûfilerin Nazarında Hallac-ı Mansûr". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* / 47: 171-197. <https://doi.org/10.29288/ilted.322590>
- Hücvirî, A. O. C. (2018). *Keşfü'l-mahcûb* (Hakikat Bilgisi), çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn H. A. M. (1972). *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas. 3. Cilt. Beyrut: Dâru sâdır.
- İmam R. A. F. S. (1998). *Mektûbât-ı Rabbânî*. çev. Abdülkadir Akçiçek, 1. Cilt. İstanbul: Dergâh Ofset.
- Kadîm, N. (2019). *Hallac-ı Mansûr Manâkibnâmesi*. haz. Mustafa Tatcı. İstanbul: H Yayınları.
- Kaya, Ç. S. (1996). *Gönül Sultanları ve Hak Sohbetleri*. Ankara: Kültür Ofset.
- Kehhâle, Ö. R. (1405/1984.) *Mu'cemu Kabîli'l-Arab*. 2. Cilt. Beyrut: Muessesetü'r-Risâle.
- Kelabâzî, E. B. M. (1994). *et-Taâruf li-Mezheb-i Ehli't-Tasavvuf*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî.
- Kılıç, M. E. (2017). *Sûfî ve Şiir Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*. İstanbul: Sûfî Kitap.
- Kılıç, M. E. (2014). *Tasavvuf Düşüncesi Makaleler-Konferanslar I*. İstanbul: Sûfî Kitap.
- Kuşeyrî, İ. A. (1434/2013). *Mişkâtü'l-Envâr*. thk. Ahmed Hâşim es-Sülemî. Beyrut: Dâru'l-Kutubü'l-İlmiyye.
- Küçük, H. (2015). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Massignon, L. (2006). *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallac-ı Mansûr'un Çilesi*. çev. İsmet Birkan. Ankara: Ardıç Yayınları.
- Mevlevî, T. (2018). *Hallac-ı Mansûr'a Dâir.*, haz. Mustafa Kirenci. İstanbul: Büyüyen Ay.
- Nicholson, R. A. (2014). *The Mystics of Islam (İslâm Sûfîleri)*. Çev. Kemal Işık vd. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Öztürk, Y. N. (1976). *Hallac-ı Mansûr ve Eseri Kitâbü't-Tavâsîn*. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası,
- Schimmel, A. (2011). *Hallac Kurtarın Beni Tanrı'dan*. çev. Ahmetcan Asena. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Sühreverdî, Ş. E. H. Ö. (ts.). *Avârifu'l-Maârif*, thk. Abdülhalim Mahmud ve Mahmud b. Şerîf. Kahire: Daru'l-Maârif.
- Şimşek, S. (2017). *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Tûsî, E. N. S. (1960/1380). *el-Lüma'*, thk. Abdülhalim Mahmud Taha ve Abdülbâki Surûr. Mısır: Dâru'l-kutubi'l-hadîse.
- Uludağ, S. (2002). "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/473-475. Ankara: TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (2016a). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.
- Uludağ, S. (2016b). *Tasavvuf ve Tenkit*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Zehebî, Ş. M. (1405/1984). *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Naîm el-Arkûsî. 18. Cilt. Beyrut: Muessesetü'r-Risâle.

Extended Abstract

When we look at the history of Sufism, we come across some Sufis whose expressions have been a subject of polemic and their expressions lead to deep debates. One of these Sufis is Khallâc al-Mansour, who is one of the top names in the history of Sufism with his teachings and influence. As a result of the accusations he was subjected to at the end of a turbulent and zigzagging life, he was sentenced to death. It should only be said that the execution of Khallâc al-Mansour, which has been referred to as a painful incident throughout history, was linked to political reasons. Accordingly, the famous expression of "enelhak" and other charges, which were cited as the reason for his execution, were believed to be just excuses put forward to legitimize this deplorable incident. Khallâc al-Mansour is one of the colorful figures. He has opponents, relentless enemies as well as fans and fans throughout history. The execution of Khallâc al-Mansour due to his views expressed have had deep marks in the Islamic world. The critics saw and criticized him because of his words of shathiyah, as a hazel with a belief in dignity and union. The defenders described him as a martyr Sufi who was bound by the creed of Ahl al-Sunnah. In the book named "al-Risalah", which was written by Imam Kuşeyri and considered to be one of the most important works of Sufi classics, Khallâc al-Mansour was not included despite the biography of 83 Sufis. This situation may be attributed to Imam Kuşeyri's effort to prove that Sufism originates from books and Sunnah and to be misunderstood. In spite of this, the criticisms made to him by including the views of Khallâc al-Mansour in *er-Risale*, especially in his "tawhid" section at the beginning of the book, that he conveyed the words of Allah Almighty, his attributes and deeds, and that he did not include the biography of Khallâc al-Mansour in his work. It is an implicit answer. His opponents ignored the fact that the execution of Khallâc al-Mansour was based on political concerns, and they attributed his poems to their apparent meanings. However, they forget that many poets use abundant narrative and figurative expressions in their poems and that these can only be explained with a certain interpretation. Some of the Sufis interpreted the expression "enelhak" as "I do not exist, he exists." It is revealed that Imam Kuseyri also supports this interpretation from the language of Khallâc al-Mansour. Abu Ali ar-Rûzbârî pointed out this fact and said: "You cannot reach love unless you are completely separated from your own being. As a result of our research, it has been determined that three

attitudes towards Khallâc al-Mansour have developed throughout history: Those who defend him, those who reject him, and those who refrain from commenting on him can be classified as. Looking at those who could not make a decision about him, it can be said that at least a significant part of them are in favor of Khallâc al-Mansour. The reluctance of this group to express their opinions is generally due to the fear of misunderstanding and the religious and political concerns that this will bring. It is seen that Imam Kuseyri, who is an important Sufi and an authority in many branches of science, takes part in these discussions that have continued throughout the history of Islamic thought. Although Imam Kuseyri was a party to the Khallâc al-Mansour, he continued his support in a subtle way. Although Imam Kuşeyri was included in the group of people who did not give an opinion about Khallâc al-Mansour, it turns out that this is not the case. Because it is unthinkable that someone who devoted himself to the defense of the Sunni / Ash'ari creed and tried to prove that Sufism derives from this creed, made many quotations from a person whom he considered as a deviant. Even if he did not see Khallâc al-Mansour as a virtuous ârif, he would not have consulted his views and testimony on important issues such as the creed of oneness and ma'rifa Allah. Imam Kuşeyri mentions the name of Khallâc al-Mansour in sixteen places in his book called *ar-Risale*. He narrated his views in fourteen places, in one place only his name was mentioned and in another place he narrated an event where his name was mentioned. In these excerpts, the effort to reveal the knowledge and wisdom of Khallâc al-Mansour and to prove that he is a respected personality alongside other Sufis is seen. There is an effort to justify his discourse and attitude even in an incident reported by Imam Kuseyri and used against Khallâc al-Mansour. Imam Kuşeyri, by mentioning this incident in the mention of "The Penalty of Opposing to the Sheikhs", wanted to show that what happened to Khallâc al-Mansour was the result of opposing his master and receiving his curse. Considering the life of Khallâc al-Mansour, his views and the people he has influenced throughout history, it is not possible to agree with those who have expressed negative opinions about him. As a matter of fact, Imam Kuseyri, who is a versatile scholar and left valuable books for the world of science, wanted to express this with the quotations he made from Khallâc al-Mansour. It can be said that it would be more appropriate for those who use excessive expressions about Khallâc al-Mansour to silence about him, at least with the advice of Imam Kuşeyri.